

Євген Харьковщенко, Людмила Мельник

Християнство і культурний процес в Київській Русі

Yevhen Kharkovshchenko, Liudmila Melnyk

Christianity and cultural process in Kievan Rus

Christianity in Kyiv Rus during the X–XIII c. had a number of typical only to it. They distinguished its ideology and practice of those days Roman and Byzantine churches, followed away from the ideals, drafted by Metropolitans Hilarion and Clement Smolyatich. These features promoted the Christianity positive e role in the Kyiv Rus cultural development and laid the new type culture foundations, built on the east Byzantium and west Rome model, but with its deeply original local cancellations related to their own traditions.

Keywords: Christianity, Kyiv Rus, Sofia, Oranta, culture

Християнство в Київській Русі протягом X–XIII ст. мало низку притаманних лише йому особливостей. Вони відрізняли його ідеологію і практику від тогочасних візантійської і римської церков, йшли від ідеалів, накреслених митрополитами Іларіоном і Климентом Смолятичем. Ці особливості сприяли позитивній ролі християнства в культурному розвитку Київської Русі і заклали підвалини культури нового типу, побудованої на взірць візантійсько-східної і римсько-західної, але зі своїми глибоко оригінальними місцевими відмінами, пов'язаними і з власними традиціями.

Ключові слова: християнство, Київська Русь, Софія, Оранта, культура

Актуальність теми статті зводиться до осмислення і засвоєння досвіду християнських народів, культурних традицій Сходу і Заходу, які вплинули на процес формування культурного процесу в Київській Русі. Відкритість києворуської думки дала їй змогу опанувати всю багатоманітність європейських культурних пошуків, з якими інтенсивно знайомилась країна в процесі своєї християнізації. Ще більш цікавим є дослідження того, як відчуття меншовартості в ієрархії християнізованих народів було майстерно подолано інтелектуалами і богословами Київської Русі, які утвердили ідею самодостатності й оригінальності київського християнства. Тому мета статті передбачає окреслити вплив християнства на культурний процес в Київській

Русі в контексті взаємодії досягнень європейської культури і власних слов'янських особливостей.

До аналізу деяких аспектів означеної проблеми зверталися В. Горський, А. Колодний, М. Закович, О. Саган, П. Саух, Д. Степовик, Л. Філіпович, П. Яроцький та інші.

За логікою основних теоретичних засад і особливостей, що характеризували християнство киеворуського періоду, церква стала фундаментом нової культури і головною просвітницькою інституцією в Київській Русі. Київські монастирі сконцентрували в своїх стінах основні тогочасні кадри вчених, письменників, іконописців та інші заклади. Так, з печерським монастирем пов'язана діяльність відомих публіцистів (Феодосій Печерський, Яків Мних), істориків (Никон Печерський, Нестор Літописець), митців (Алімпій). Став монастир і вірним зберігачем та поширювачем Іларіонових філософсько-богословських ідей.

Найважливішою умовою і підвалиною культурного поступу цього періоду був розвиток писемності та поширення грамотності й освіти. Початки письма у Київській Русі з'явилися ще перед прийняттям християнства. Рукописи початку XI – першої половини XIII ст. репрезентують головним чином киеворуську писемність як кириличну.

Найдавнішою пам'яткою цієї писемності є славнозвісне Остромирове Євангеліє, переписане протягом 1056–1057 рр. Далі в хронологічній послідовності були переписані: Ізборник Святослава 1073 р., Ізборник 1076 р., Мінеї служебні – 1095 р., Мстиславове Євангеліє – близько 1100 р., Юр'євське Євангеліє – між 1119–1128 рр., Галицьке Євангеліє – 1143 р., Добрилове Євангеліє – 1164 р., Кондакар на крюках – 1207 р., Апостол з тлумаченням – 1220 р. тощо. Реєстр «остромирових» рукописів можна поповнити також за рахунок переписаних фрагментів, що відносяться до цього самого періоду. Так, найвідомішим з них є Євангеліє на 16 аркушах, що збереглося від кириличного кодексу французької королеви Ганни, дочки Ярослава Мудрого, рукопис якого було виготовлено до 1044 р. Богослужбові книги були представлені також спеціально пристосованими для читання в церкві різними служебниками, збірниками церковних співів, требниками. Великою популярністю користувалися переклади житій святих. Агіографічний жанр був репрезентований патериками – збірниками коротких і одночасно повчальних оповідань про ченців та їх

подвиги. Значне місце в цій перекладній літературі посідала гомілетика – святкові «слова» на церковні свята і повчання, апокрифи, пам'ятки церковного права (церковні статuti) тощо.

В складі цього літературного потоку до Київської Русі прийшли твори представників східної патристики IV–VI ст. – «каппадокійського гуртка» (Василь Великий, Григорій Ниський, Григорій Назіанзін), Івана Золотоустого, Івана Дамаскіна, Єфрема Сиріна, Діонісія Ареопакіта та ін., праці діячів болгарського відродження – Івана Екзарха, Климента Охридського, Константина (Кирила) та Мефодія, Чорноризця Храбра. З'являються твори східної і західної літератури: повісті про Соломона і Мойсея, «Повість про іверську царицю Динару», «Іосипан»; філософські твори («Шестидневи», «Діоптра», «Фізіолог», «Бджола»), через які киеворуські книжники знайомилися з ідеями Сократа, Платона, Аристотеля, неоплатоніків; історичні «Хроніки» Івана Малали, Георгія Амартола і палеї («Толковая Палея»); твори чисто світського характеру («Олександрія», «Історія іудейської війни») тощо.

Здавалося б, що вплив перекладної літератури не дасть змоги з'явитися власній ініціативі киеворуських книжників, спрямує своє оригінальне письменство в бік механічного переносу раніше здійснених перекладів на новий ґрунт. Але так не сталося. Творчий характер київського християнства неминуче привів до появи цілого прошарку людей творчої праці, звільнених від усіх інших видів суспільного виробництва. Найвизначнішим з них був Софійний гурток книжників, заснований у Києві Ярославом Мудрим і очолений Іларіоном. Саме в ньому письменство, яке ще за дохристиянські часи обслуговувало різні сфери духовного життя Київської Русі й забезпечувало процес християнізації перекладною літературою, стало застосовуватись для фіксації художньої словесної творчості в творах власної оригінальної літератури.

Серед ярославових книжників, крім самого Іларіона та його «Слова про Закон і благодать», чільне місце посідає Лука Жидята зі своїм «Повчанням до братії», де «ідея божества... висуває на перший план елементи тілесності (таким є вчення про «Софію», «Премудрість божу»¹.

Звідси архієпископ Лука Жидята не сприймає песимістичного підходу до розуміння «тварного» буття, відкидає церковно-візантійську практику чернечого аскетизму. Поєднання богословської думки і філософських

ідей у загальному вже творі митрополита Іларіона свідчить про те, що оригінальна вітчизняна література, навіть звертаючись до традиційних жанрів, намагалась підкреслити власну окремішність, незалежність власної церкви, специфіку ідеології кшталту київського християнства, його творчу роль з розвитку культури і духовного життя Київської Русі. У подальшому ці традиції були продовжені в релігійній літературній творчості Кліма Смолятича, провідниках Кирила Туровського, «Молінні» Данила Заточника.

До інших розвинутих жанрів літератури періоду київського християнства дослідники відносять літописи, агіографію, морально-дидактичні, історичні та героїко-романтичні твори. Зазначимо, що всім їм також була притаманна власна киеворуська специфіка. Так літописи, на відміну від перекладних хронік, що являли собою історію царства і царів, складалися зі щорічних статей, в яких давався перелік подій, що відбувалися в названий рік. Нестор цю ідею відобразив у назві своєї літописної енциклопедії – «Повість врем'яних літ» (XII ст.).

Агіографія цього періоду була представлена Житіями Бориса, Гліба і Феодосія Печерського. Відстоюючи свою церковну і політичну незалежність від західно-східних впливів, теоретики київського християнства вже в перші десятиріччя по його запровадженню почали створювати культ власних християнських святих. На відміну від візантійської практики, що викладала події життя лише ченців-аскетів, твори агіографічного спрямування киеворуських авторів розширили ці рамки. Світські князі-мученики гинуть не за ортодоксальну віру, а через реальні події тогочасного життя, їх моральний подвиг заступає традиційний візантійсько-монастирський мотив покори і непротивлення. «У цих святих, – пише В. Горський, – ми не знайдемо і зневаги до світу людського, а поготів світу кривого, родинного, притаманного зразковій поведінці ченця-аскета»². Більш православно-традиційним за сюжетом було Житіє Феодосія Печерського. Але й тут його автор виявив літературну самостійність, створивши живий образ передової людини свого часу, що боролася за утвердження нової ідеології київського християнства і її «добрі діла не обмежуються лише чернечими подвигами аскетичного життя, чатуванням і молитвою, а й передбачають активну діяльність, спрямовану на добро ближнього»³.

Оригінальність вітчизняної літератури виявилася також в морально-дидактичному жанрі. На початку XII ст. князь Володимир Мономах написав своє «Повчання...», яке було звернуте до власних дітей, але стало політичним, релігійно-моральним і правовим кодексом державного життя Київської Русі. «Повчання...» – твір, написаний в душі київського християнства. У деяких дослідженнях його трактують як антицерковний⁴, але погодитися з цим можна за умови, що антицерковність Володимира Мономаха мала не глобальний антихристиянський характер, а була спрямована проти візантійсько-православної практики християнського життя, що періодично в історичному розвитку Української церкви брала верх над засадами власне київського християнства. Князь Володимир Мономах спирається на біблійні зразки і закликає додержуватися християнської моралі в контексті конкретних, а не абстрактних, зорієнтованих на зовнішні цінності, обставин державного і церковного життя.

Найяскравішим в оригінальній вітчизняній літературі твором історичного жанру було «Хожденіє» монаха Данила на початку XII ст. до Святої землі. Твір містить у своїх рядках не тільки описи святих місць, де розгорталися події Старого і Нового заповітів, а й відомості про світську історію, природу, господарство, торгівлю. Чернець Данило, якого прихильно приймають у авторитетному осередку при «гробі Господнім», розцінює це як визнання і повагу до слов'янського християнського світу.

Однак жодна літературна киеворуська пам'ятка доби київського християнства не може похвалитися такою великою і гарною дослідною літературою, такими багатосторонніми і глибокими студіями, як «Слово о полку Ігоревім». Розглядаючи «Слово» як центральний твір в огляді оригінальної української літератури XI–XIII ст. М. Грушевський писав: «З погляду артистичного і культурного «Слово» стоїть незвичайно високо. В порівнянні з епосом візантійсько-отяжлим, позбавленим свіжості і безпосередності чуття, «Слово» блищить щирістю, глибиною і силою ефекту... Супроти варварської грубуватості і елементарності настроїв і мотивів західно-європейських творів феодальної доби воно вирізняється багатством і тонкістю настроїв...»⁵.

Високий рівень розвитку письменства і літератури може завдячити виникненню мистецтва книгописання. Громадське значення книжок було

добре засвоєне теоретиками київського християнства. З усіх книгописних майстерень найвизначнішим був київський князівський скрипторій, заснований за часів Ярослава Мудрого. За літописом, Ярослав «мав любов до книг і багато переписав їх і зібрав у церкві святої Софії»⁶. Це коротке повідомлення засвідчує існування вже в першій половині XI ст. Софійської бібліотеки. За деякими дослідженнями вона нараховувала близько 500 томів⁷. А напередодні монголо-татарської навали приблизний бібліотечний фонд стародавньої літератури нараховував до 140 тисяч томів⁸. Завдяки книгам Київська Русь засвоювала здобутки світової цивілізації і вносила свій посильний внесок до її розвитку.

Досить ґрунтовним в цей період було поширення грамотності. Вона охоплювала не тільки духовенство, князівсько-дружинну верхівку, а й різні верстви простого народу. Спроби поширення грамотності і знань були різноманітними. Від світських, коли ще Володимир почав «посилати забирать дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне»⁹, до шкіл при єпископських кафедрах, церквах, монастирях. Елементарні школи існували в більшості населених пунктів, а у головних міських центрах створювалися учбові заклади вищого типу, які готували вчених. Просвітницька практика в сфері навчання і поширення знань періоду київського християнства ставила за головну мету навчити читати і писати широкі верстви населення. Першопочаткова освіта обмежувалась нижчими школами, де за підручники правили богослужбові книги, найчастіше Псалтир. Хто бажав здобути ширші знання або вищу освіту мав вивчити іншу, крім релігійної, літературу і знати грецьку мову. Освіта в тодішній Київській Русі була значно поширеною серед вищих верств. Київські князі залюбки зачитувались науковими книгами і цікавилися науковими питаннями. В старокиївській літературі згадуються Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, волинський князь Володимир Василькович, якого славили філософом. А митрополити-русичі Іларіон і Климент Смолятич взагалі були взірцями енциклопедичних знань і мудрості.

Особливу увагу привертає така галузь культури Київської Русі, як архітектура. Багато в чому вона розвивалася під впливом Кримського Херсонесу, Візантії, Малої Азії, Балкан і прийняла так званий візантійський стиль. На західних землях вона виявилась в романській

архітектурі. Але чужі зразки архітектури, як і інші галузі культури і духовного життя, не сприймалися в Київській Русі механічно, а вже з найдавніших часів перероблялися і наближалися до місцевих форм, створюючи своєрідний старокиївський стиль¹⁰.

Перші століття поширення християнства позначилися значним церковним будівництвом, щедро прикрашеним монументальним та іконописним живописом. Основним типом християнського храму був хрестово-пінчатий тринефний, а у великих церквах п'ятинефний, що походив від сполучення базиліки з центральною будовою, над якими розміщувалося склепіння, що символізувало небо. Найстаріший кам'яний храм в Київській Русі – храм Успіння Богородиці (або Десятинна церква) споруджено в Києві 989–996 рр. давньоруськими майстрами разом з грецькими.

Собор святої Софії у Києві (1037–1054), вершина киеворуського зодчества, багато в чому нагадував Софію Константинопольську, але художнє втілення в ньому ідеології київського християнства сприяло появі деяких відмінностей від класичного візантійського стилю. Софія Київська – величний п'ятинефний храм, з просторими хорами, що охоплювали і бокові нефи, не має прямих аналогів серед пам'яток церковного зодчества Сходу. При збереженні візантійської основи хрестово-склепінчатого храму, архітектура Софії Київської доповнена ступеневою композицією зовнішнього об'єму, більшою кількістю склепінь, масивними хрещатими стовпами. Її монументальна міць, святкова урочистість і мальовниче вбрання гармоніювали з привітною українською природою і органічно включали церкву до ансамблю міських споруд – князівських палаців, боярських теремів і парадного Бабиного торжка. Сам Київ, як столиця держави і резиденція князів та митрополитів, здобув славу одного з найбільш красивих, великих і багатих міст Європи XI–XII ст. Так в архітектурі почала втілюватися ідея доброзичливих стосунків світської і церковної влади, їх взаємної відповідальності за розвиток молодого могутньої держави, її культури і духовності.

З другої половини XII ст. стає помітним послаблення візантійських впливів щодо архітектури, що позначилося появою храмів вежової форми. Процес розвитку національних рис в старокиївському зодчестві набував все більшого і незворотного характеру. Новітні дослідження

показали, що зодчі Київської Русі володіли високими естетичними, математичними і технічними знаннями. Кожна будова була втіленням високої архітектурної естетики, точної математичної системи і складних інженерних розрахунків.

Більш тривалим і стійким був іноземний вплив на розвиток живопису Київської Русі. Візантія не лише познайомила киеворуських митців з технікою мозаїки, фрески, темперного живопису, а й дала їм іконографічний канон, незамінність якого суворо оберігалася православною церквою. Проте у XI–XII ст. в староруському живопису складаються дві традиції прикрашення храмів розписами. Одна, більш сувора і урочиста, походить з монументального живопису Візантії. Друга, більш вільна і живописна, розвивається вже на вітчизняному ґрунті. Класичною пам'яткою, що втілила обидві традиції є розписи Софійського собору, які виконані за візантійським іконографічним канonom. Мозаїки і фрески киеворуської святині мають високий рівень виконання і витонченість художніх форм. Проте вони втілили в собі специфіку і психологізм розуміння основних біблейських сюжетів і євангельських подій в контексті киеворуської ментальності й київського сприйняття християнських цінностей. І мозаїки, і фрески храму мають велику кількість зображень поодиноких фігур святих, чоловіків і жінок, нерідко наділених портретними рисами. Їх обличчя суворі й одухотворені, але без візантійського аскетизму і фанатичної релігійної екзальтації.

У XII ст. в Києві були створені прекрасні мозаїки і фрески Михайлівського монастиря (1108), автором яких деякі дослідники вважають славнозвісного київського живописця Алімпія¹¹. На відміну від статичного, формального розміщення фігур в розписах візантійського, формального розміщення фігур в розписах візантійського канону, зображення апостолів в Михайлівському монастирі сповнені динаміки, вони розташовані у вільних позах, звернені один до одного, вони начебто ведуть якусь розмову, в їх вигляді багато почуття, експресії, одяг спадає до ніг пишними асиметричними складками. А фреска св. Миколая несе в собі одухотворені риси ідеалу краси, притаманній усій глибині світосприйняття слов'янської душі. Ця специфіка вітчизняної школи живопису, напевно, позначилася на розвитку іконопису, що дав світовій культурі зразки дивовижної краси ікон. Самі янголи, зазначає «Киево-Печерський патерик», допомагали киеворуським

художникам в написанні ікон¹². Зазначимо, що П. Флоренський виявляє специфіку київського християнства саме через іконографічний аналіз. Констатуєчи його софійний характер, він пише про Оранту Софійського собору: «...що і кого живописує це зображення? Звично говорять, що Божу Матір. Але відсутність Немовляти, підняті руки, вся постава тіла наближають «Непорушну стіну» до Орант старокіївського іконопису», які «зображали нематеріальну сутність дому Софії Премудрості Божої»¹³.

Високе архітектурне і образотворче мистецтво Київської Русі XI – початку XIII ст. виникло внаслідок творчого засвоєння елементів візантійського будівельного і живописного досвіду. Софія Київська, що не мала прямих аналогій у візантійській архітектурі, мозаїка і фрески Михайлівського монастиря засвідчували не лише процес неухильного відступу від візантійських церковних будівельних і художніх канонів, а й формування на ґрунті вітчизняних традицій власної архітектури і живопису, що не поступалися загальноєвропейському рівню.

Таким чином, філософія, письменство, оригінальна багатожанрова література, архітектура, живопис, освіта доби київського християнства, відображаючи його софійний характер і зорієнтованість на діалог як одну з найважливіших форм духовного життя суспільства, розвивалися в сприятливих умовах. Толерантність до різних літературних жанрів сприяла поліфонічному співіснуванню церковної культової літератури, залишків фольклорно-язичницької творчості і літератури у широкому світському розумінні слова. Тут християнсько-ортодоксальні уявлення і язичницькі образи, наповнюючись літературно-світськими мотивами інтерпретації реального життя тогочасної Київської Русі, породжували в комплексі літературний процес, що став в «золоті віки» київського християнства непересічним художньо-естетичним і культуротворчим явищем.

¹ Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. – М., 1991. – С. 509.

² Горський В. С. Святі Київської Русі. – К., 1994. – С. 119.

³ Там само. – С. 119.

⁴ Замалеев А. Ф., Зоц В. А. Мыслители Киевской Руси. – К., 1981. – С. 80.

⁵ Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – Т. 2. / Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецького. – К.: Либідь, 1993. – 264 с.

- ⁶ Повесть временных лет [Электронный ресурс] / Некоммерческая электронная библиотека «Im Werden». – Мюнхен. – 2000-2008. – Режим доступа: http://imwerden.de/pdf/povest_vremennyx_let.pdf.
- ⁷ Глухов А. Русь книжная. – М., 1979. – С. 33.
- ⁸ Сапунов Б. В. Книга в России в XI-XIII вв. – Л., 1978. – С.82.
- ⁹ Повесть временных лет [Электронный ресурс]...
- ¹⁰ Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів, 1993. – С. 7-8.
- ¹¹ Любимов Л. Искусство Древней Руси. – М., 1974. – С. 114.
- ¹² Абрамович Д. Киево-Печерский патерик. – К., 1931. – С. 172-173.
- ¹³ Флоренский П. А. Столп и утверждение истины. – М., 1990. – Т. I. – Ч. I. – С. 382.